

תעלומת המפקד הכפול: מדוע הגישה הקהילה האשכנזית בצפת למונטיפיורי בתר"ט (1849) שני מפקדים?

קשה להפריז בחשיבותם של מפקדי מונטיפיורי לחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, ועל כן עשה חיים נחמיה שיף שירות טוב למחקר בנתחו ברקדנות את המפקד הכפול, מפקד הקהילה האשכנזית בצפת שנערך עבור משה מונטיפיורי בשנת תר"ט (1849).¹ במאמרו על מפקד זה עסק בכמה שאלות חשובות, אך למיטב הבנתי כשל בתשובתו על אחת מהן – מדוע הגישה הקהילה האשכנזית בצפת למונטיפיורי בשנת תר"ט מפקד כפול? במאמר זה אציע תשובה חלופית על שאלה זו.

ברור לכול שעריכת מפקד, גם בקהילה קטנה יחסית, ודאי באמצע המאה התשע-עשרה, לא יכלה להיות גחמה פרטית של מישהו. עורך המפקד, ובמקרה הנדון מי שכתב אותו בכתב ידו, צריך היה גישה לרשימות אנשי הקהילה והרשאה מצד העומדים בראשה לעסוק בזה.

כפי שהיטיב לתאר שיף, שתי גרסאות המפקד דומות מאוד מבחינת המספרים, שמות הנפקדים והנתונים הביוגרפיים שלהם, ולכן התעלומה מתעצמת. לעומת זאת הגרסאות שונות מאוד זו מזו באופן ארגון הנתונים והצגתם, מה שיכול היה אולי לרמז שהממונים לא היו מרוצים מגרסה אחת

פרשת המפקד הכפול על מכלול היבטיה נדונה בהרחבה בעבודת הדוקטור שאני כותבת בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב, בהנחיית פרופ' דוד אסף, ושכותרתה 'ר' שמואל הר מצפת (1803–1884): מנהיג מקומי'.

1 ח"נ שיף, 'הדמוגרפיה של הקהילה האשכנזית בצפת: מפקדי מונטיפיורי בשנת תר"ט (1849)', קתדרה, 146 (טבת תשע"ג), עמ' 67–100.

של המפקד והזמינו מסופר אחר גרסה נוספת.² אלא שהעובדה ששתי גרסאות המפקד הגיעו לידי מונטיפיורי מבטלת במידה רבה אפשרות זו.

כדי לפתור את התעלומה נאחז שיף בעובדה שהסופר של אחת הגרסאות, יצחק בן נחום מווילנה, נמנה עם ציבור הפרושים בצפת, והניח 'סופרי מפקד האשכנזים בצפת בשנת תר"ט השתיכו לכוללים שונים, ששררה ביניהם מתיחות ותחרות על משאבי החלוקה ועל הנדבנים'.³ אולם אין לתיאור המצב הזה כל אחיזה במציאות. הפרושים לא היו גורם משמעותי במערכת היחסים הפנים-צפתית באותם ימים. איזו תחרות יכלה להיות בין השרידים המדולדלים של כולל הפרושים בצפת לבין כולל החסידים, שאליו השתייך רובו המכריע של הציבור האשכנזי בעיר? כולל הפרושים, שרובו ככולו כבר ישב בירושלים, היה עסוק באותם ימים בבעיות פנימיות קשות עקב פרישת יוצאי פולין והקמת כולל ורשה עצמאי.⁴ זאת ועוד, במה יכול היה סופר, שהוא איש הביצוע הטכני של המפקד, ושמונה בוודאי על ידי מנהיגי הציבור, להשפיע על יחסי הכוחות בין המחנות?

צדק שיף בבקשו תשובה במאבקי כוח בקהילה, שכן ברי שלא מדובר בתקלה טכנית, וריח של מחנאות ומחלוקת עולה מן ההשוואה בין הגרסאות. עם זאת כדי לעמוד על משמעות ההבדלים בין שני המפקדים ולהבין מה פשר הכפילות יש להכיר את המציאות החברתית והפוליטית הייחודית שהייתה בקהילה היהודית בצפת,⁵ ויש לנקוט מתודה של מחקר איכותני ולא להסתפק במחקר כמותי.

מערך היחסים בעת עריכת המפקד

בראשית שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה התפתח בקהילה האשכנזית בצפת, שכבר הייתה ברובה המכריע חסידי, משבר מנהיגות חריף. מנהיג הקהילה הנערץ, הרב אברהם רב מאוורוץ' (בערך 1768-1840), הלך לעולמו, ופרצה מלחמת ירושה קשה. שניים היו הטוענים לכתר: הרב יעקב רב מרומאן (1794-1858) והרב שמואל הלר (1803-1884).⁶ הרב מרומאן, שהיה חסיד סדיגורה,

- 2 במפקד תר"ט (1849), כמו קודמו בתקצ"ט (1839), עדיין לא היו טפסים מודפסים ואחידים שבהם נתבקשו הפוקדים לרשום את הנתונים הנדרשים, כפי שהיה בשלושת המפקדים הבאים. על פי מסמכי המפקדים מן הערים השונות נראה שאנשי מונטיפיורי הנחו את הפוקדים בדבר צורת הגשת הנתונים המבוקשים, אך בפועל היו קהילות שבחרו להן דרכי רישום משלהן, והתוצאה היא שהמפקדים אינם אחידים בצורתם ובנתונים שהובאו בהם.
- 3 שיף (לעיל, הערה 1), עמ' 90. יצחק בן נחום נולד בסביבות 1804 ועלה לארץ בשנת 1812; הוא היה מן המעטים מבני הקהילה הפרושית שנתרו בצפת לאחר שרוב אנשיה, ניצולי רעש האדמה בשנת 1837, עברו לירושלים. הגרסה האחרת של המפקד נכתבה בידי משה אשכולות (1823-1909), הידוע גם בשם משה צייגר חר"ג (חתן רבי גבריאל). לימים הוא היה ממונה מטעם חצר ויז'ניץ ואחד האנשים המשפיעים בצפת. לאחרונה הובאו פרקים מחייו ברומן שכתבה בת המשפחה. ראו: א' אחימאירי, הכלה, תל-אביב 2012.
- 4 כולל ורשה הוקם בשנת 1848 והיה משותף לפרושים ולחסידים. על הפרשה ראו: א' מורגנשטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 345-352.
- 5 המחקר מיעט יחסית לעסוק בקהילה הצפתית ובראשיה בתקופה זו, כנראה בהנחה שמאפייניה כיישוב ישן אינם נבדלים משמעותית מאלה של ירושלים. בדחיקתו של הסיפור הצפתי לשולי הדיון בירושלים הוחמצה ההתבוננות בנעשה בגליל ובתהליכים ייחודיים שהתרחשו שם.
- 6 ראו עליו: ר' אמבון, 'מקהילה מסורתית לקהילה אולטרה-אורתודוקסית: צפת האשכנזית בהנהגתו של ר' שמואל הלר,

בא לצפת בשנת 1835, לאחר שכיהן כאב בית דין בכמה קהילות במזרח אירופה, ובזכות קשרי חיתון שהיו לו עם משפחת הרב מאוורוץ' המנוח קיבל תמיכה מהמשפחה. הרב הלר בא לצפת בילדותו והיה בעל ייחוס משפחתי לא מבוטל; הוא שימש דיין בעיר ופילס לו את דרכו בקבוצת ההנהגה הצפתית. עד מהרה נקלעו השניים להתגוששות, ולבד מהאינטרסים האישיים והמקומיים שלהם, הם שימשו בה כלי משחק בידי כוחות גדולים שבחשו בקלחת של 'היישוב הישן' בארץ-ישראל.

שלושה גורמים עיקריים ראו עצמם פטרוני היישוב היהודי בארץ-ישראל: ההנהגה הרבנית במזרח אירופה, שבעצמה הייתה מפולגת לחסידים ולמתנגדים, 'ארגון הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם' (הפקוא"מ) ומונטיפיורי. כל אחד מן הצדדים היה בעל השקפת עולם משלו באשר לטיבו הרצוי של היישוב בארץ וביקש שליטה על הנעשה בו, בעיקר באמצעות ניהול כספי התמיכה ומינוי הממונים עליהם. הפקוא"מ החזיקו בגישה שמרנית וביקשו לקיים בארץ-ישראל חברת לומדים ולייעל את מנגנון איסוף הכספים וחלוקתם באמצעות ניהולו על ידי פקידות מקצועית,⁷ והם ריכזו את הכספים שנאספו במרכז אירופה ובמערבה. הצדיקים במזרח אירופה ראו ביישוב שלוחה של חצרותיהם וביקשו בשנים 1804-1884, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2004; א"ז הלר, הרב, המנהיג והרופא: תולדות חייו ופעלו של רבי שמואל העליר זצוק"ל, רב אב"ד בעיה"ק צפת ת"ו תקפ"ד-תרמ"ד, בני-ברק תשמ"ט.

7 י' ברטל, 'הפקידים והאמרכלים ואיגרותיהם' – קיום לחקר הארגון והמקורות, 'הנ"ל', גלות בארץ: יישוב ארץ-ישראל טרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 64-73.

לשמר את שליטתם בנעשה שם.⁸ מונטיפיורי ייצג מגמות של מודרניזציה, היה קשוב למסורת, והתנהל כגביר נדבן המצפה שימלאו את רצונו.⁹

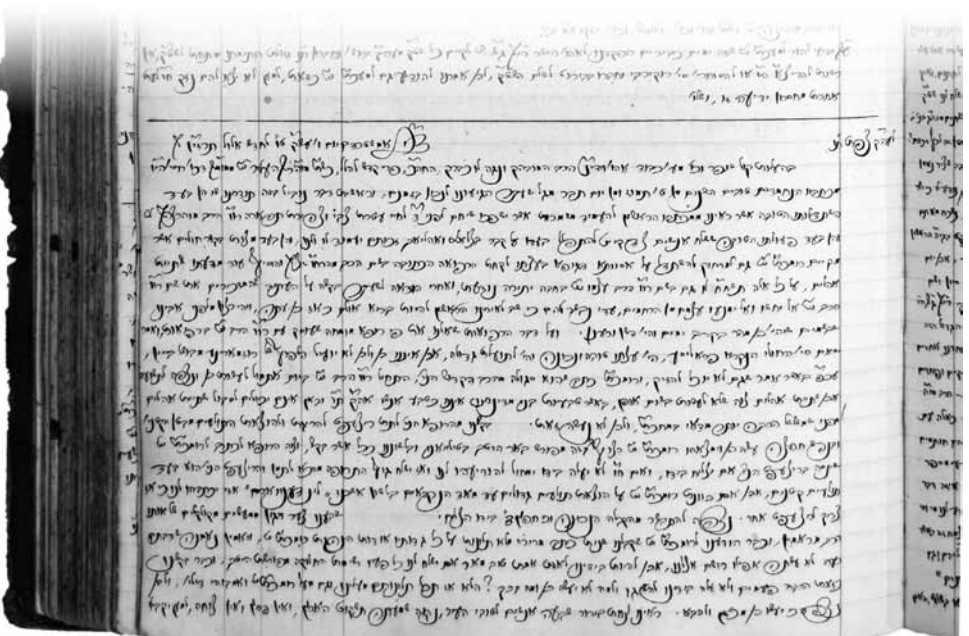
אנשי הפקוא"מ ניהלו את מאבקהם בשתי חזיתות: שימור אופיו הרתי האורתודוקסי של היישוב בארץ וריכוז מערכת התמיכה הכספית בידם. הם ראו ברכנים ובצדיקי הדור שותפים לשאיפתם לשמר בארץ-ישראל את העולם היהודי המסורתי, ואילו במונטיפיורי ראו איום על המפעל. בעניין איסוף הכספים וחלוקתם היו גם הצדיקים וגם מונטיפיורי יריבים לפקוא"מ, אלא שכלפי הצדיקים נהגו בדחילו ורחימו בעוד את מונטיפיורי תקפו בריש גלי. העומד בראש הפקוא"מ, הבנקאי צבי הירש לעהרן (1784-1853), ניסה, בלא הצלחה, לרתום את הצדיקים, ובראשם את ר' ישראל מרוז'ין, האדמו"ר מסדיגורה (1796-1850),¹⁰ לבלום את מונטיפיורי. לעומת זאת ר' ישראל מרוז'ין, שהבין כי ריכוז מנגנון איסוף הכספים בידי הפקוא"מ יחליש את השפעתם של הצדיקים על חסידיהם בארץ, ראה במונטיפיורי בין השאר כלי עוקף פקוא"מ ופעל לייצב את מעמדו כמי שאחראי לסיוע הכספי והאחר ליישוב היהודי בארץ.¹¹

דין וחשבון כספי פנימי של הפקוא"מ ובו פירוט התרומות שנשלחו לארץ-ישראל בשנים תקפ"ב-תר"ב (1822-1842)

מספר	שם	תאריך	סכום	מקור	מקום	הערות
2352.82
4926.87
4127.73
7631.73
11040.21
11652.96
11918.59
13073.89
12647.37
12958.70
12390
18634.64
19830.59
51793.02
21258.94
37648.03
27091.33
15172.28
11769.53
9555.55
10561.61
8369.77
10965.40
9758.55
336040.08	83.30	2967102	1277965	4260.61	1601381	1437092
						24006.11
						1342.77
						198666.70
						3484518

8 ד' אסף, הציץ ונפצע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, תל-אביב תשע"ב, עמ' 229-233.
 9 מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה"ט, ירושלים 1978, עמ' 195-202; י' ברטל, 'לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר: קווים לפעולתו של משה מונטיפיורי', הנ"ל (לעיל, הערה 7), עמ' 219-235.
 10 על מעורבותו הרבה של ר' ישראל מרוז'ין בענייני היישוב היהודי בארץ-ישראל בכלל ובכולל וולין בפרט ראו: ד' אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 291-302.
 11 על מערכת היהסים המשולשת והמורכבת בין לעהרן, ר' ישראל מרוז'ין ומונטיפיורי ראו: שם, עמ' 276-285; מורגנטרן (לעיל, הערה 4), עמ' 317-324.

משולש הכוחות הזה היה המניע העיקרי להתכתשות בין הרב מרומאן לבין הרב הלר. הרב מרומאן היה ממקורבי האדמו"ר מסדיגורה, וזה מן הסתם ראה בו יורש מועדף להנהגת צפת ואת נציגו ההולם בקהילה החסידית הגדולה בצפת. אלא שהפקוא"מ בחרו דווקא ברב הלר לראש הממונים על כספי

מכתב אל הרב שמואל הלר, כולל חסידים בצפת, ט"ו באלול תר"ז, 1847 (חסרה חתימה של המחבר). במכתב נידונים מגוון נושאים: ענייני בריאות ואספקת תרופות, אגרות במנהל ואופן חלוקת כספי כולל ווהלין. מוזכרות גם המחלוקת עם הרב יעקב מרומאן ודאגת הפקוא"מ ממפעלותיו של מונטיפיורי בירושלים.

פנקסי הפקוא"מ, פנקס 11, עמ' 252-253, ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי, אוסף הפקוא"מ

פנקס 11, עמ' 252-253, ארכיון התצלומים, יד יצחק בן-צבי, אוסף הפקוא"מ

החלוקה שהעבירו. היה זה תפקיד רב עצמה, וכך ניסה לעהרן להגביל את כוח השפעתם של הצדיקים והרבנים. הרב מרומאן נתפס כגורם עויין לפקוא"מ, שכן הוא היה מן השושבינים הראשיים לניסיונות ההתקרבות בין חצר סדיגורה למונטיפיורי. לכן עשה לעהרן כל אשר לאל ידו כדי להרחיק את הרב מרומאן מלעמוד בראש ההנהגה הצפתית.

עד מהרה נחצתה הקהילה האשכנזית בצפת לשני מחנות: מחנה הרב הלר ומחנה הרב מרומאן. המאבק היה קשה ומפותל, ולא זה המקום להרחיב על כך. לענייני כאן נוגעת רק אחת הזירות שלו, המאבק על אהדתו של מונטיפיורי. אמנם בסיס כוחו של הרב הלר היה הפקוא"מ, אך הוא הבין היטב שחובתו כלפי הקהילה שהנהיג והאינטרס האישי שלו היו לשמור על קשרים טובים עם כל הגורמים בשטח ובתוכם מונטיפיורי, על אף היריבות הקשה שהייתה בין מונטיפיורי לפקוא"מ. הרב מרומאן הניח שחזיקו מעמדו של מונטיפיורי כפטרונם של היושבים בארץ יחליש את כוחם של הפקוא"מ, ושקשריו המיוחדים עם מונטיפיורי יבססו את מעמדו שלו בקהילה החסידית בצפת.

ביקור מונטיפיורי בצפת בשנת תר"ט

ביקורו השלישי של מונטיפיורי בארץ, בשנת תר"ט (1849), הביא את המאבק בין המחנות לשיא חדש. הרב מרומאן תכנן להיות המארח העיקרי של מונטיפיורי בביקורו בצפת,¹² וקיווה לחזק בכך את מעמדו שלו כמי שמקורב לפטרוניו החשובים של היישוב ואינו חושש מהפקוא"מ, ובר כבוד להביך מאוד את הרב הלר. הוא שיגר לשם כך משלחת אל מונטיפיורי, ששהה באותה העת בביירות,¹³ פעל נמרצות להחתים אנשים בירושלים ובצפת על מכתב הזמנה,¹⁴ העניק למונטיפיורי 'עטרת גבאות',¹⁵ וארגן לעצמו מכתב תמיכה מראשי המצדדים בו בצפת ובירושלים.¹⁶

12 בביקורו הראשון של מונטיפיורי בצפת, בשנת 1839, הוא התארח, לפחות חלק מן הזמן, בביתו של הרב מרומאן, אם כי הוא עצמו לא היה באותה העת בארץ. ראו: שרה ליפשה, אשת הרב מרומאן, אל מונטיפיורי (ללא תאריך, התקבל ב-23 במאי 1839), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 6190, דף 38.

13 חברי המשלחת היו ניסן ב"ק, נציג הכולל בירושלים, ונפתלי יהודה גאליס מצפת, שניהם מחותניו של הרב מרומאן. המשלחת הגיעה לביירות בה' בתמוז תר"ט, והביאה מכתב שנכתב בלשון יחיד, ושהיו חתומים עליו גם שניים מתומכיו של הרב מרומאן בצפת: חיים אורי פיביש הלוי וישראל ליב מאוורוץ, שניהם בני משפחה של הרב מאוורוץ. במכתב כינו עצמם החתומים 'אנחנו ממוני עה"ק [עיר הקודש] צפת ת"ו [תיבנה ותיכונן] אשר מינה אותנו הרב הצדיק [...]. מסאדיגער'. במכתב התבקש מונטיפיורי להודיע לכותב מתי יגיע לצפת. ראו: הרב מרומאן אל מונטיפיורי, ערב ראש חודש תמוז תר"ט, ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 6192 (ללא מספר דף).

14 על כך למדים ממכתבו של נחום מרדכי בר' יוסף צבי הלוי אל מונטיפיורי (ללא תאריך, התקבל בכ"ד באב תר"ט [12 באוגוסט 1849]), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 6192 (ללא מספר דף). למכתב שתי גרסאות: עברית ויידיש; על הגרסה בעברית חתום נחום מרדכי בלבר, ועל זו שביידיש חתומים עוד עשרים ואחד איש. נחום מרדכי הלוי (1807 – נפטר בין 1855 ל-1866) בא לצפת בשנת 1840 מיאסי, על פי הרישום במפקדים מן השנים תר"ט ותרט"ו (1855). צאצאיו המשיכו לחיות בצפת.

15 'עטרת גבאות' (ללא תאריך), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 6192 (ללא מספר דף). סביר להניח שהמסמך הוגש למונטיפיורי בביירות על ידי שליחו של הרב מרומאן. המסמך נכתב בידי יצחק בן נחום, הסופר של אחת מגרסאות המפקד, כפי שהעיד על עצמו במכתב שהגיש באותו יום למונטיפיורי, ושהובא במאמרו של שיף (לעיל, הערה 1), עמ' 77-78; שיף כינה את המסמך 'מכתב הגבאות'.

16 ישראל ליב מאוורוץ, חיים אורי פיביש הלוי וניסן ב"ק אל מונטיפיורי (ללא תאריך), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 6192, דף 73.

הזמנת מונטיפיורי לארץ אכן הייתה למורת רוחו של לעהרן,¹⁷ ועל פי עדות אחד מחסידיו הרב מרומאן בצפת ניסו הרב הלר ואב בית הדין דוד משה אשכנזי (בערך 1780–1856)¹⁸ לסכל את ביקורו של מונטיפיורי בעיר, מתוך חשש מלעהרן.¹⁹ סביר להניח שהביקור המתוכנן העמיד לפני הרב הלר דילמה ואתגר לא פשוטים, אך הוא ניהל את המשבר באופן המעיד כי היה מנהיג בשל ובעל יכולת לתמרן בין הגורמים השונים שתמכו ביישוב היהודי בארץ-ישראל. הוא רקם קשרים עם מונטיפיורי ועם מזכירו האישי אליעזר הלוי עוד כשפעל בשליחותו של הרב מאוורוץ,²⁰ וטיפח קשרים אלה עשרות שנים, על אף היריבות הקשה בין מונטיפיורי לפקוא"מ.²¹ אם אכן פעל נגד מסע ההחתמה בצפת למען ביקורו של מונטיפיורי בעיר, עשה זאת מן הסתם מתוך רצון להימנע ממה שנראה כהתרסה נגד לעהרן ולא מתוך התנגדות לעצם הביקור. יתרה מזו, גם הוא והרב אשכנזי שלחו מכתב הזמנה למונטיפיורי ולרעייתו, שישבו באותה עת בכיירות בכידוד, בגלל מגפה שפרצה באזור.²² על המכתב חתמו ממונים נוספים, והוטבעה בו חותמת מרשימה של כוללות האשכנזים.²³ ימים ספורים אחר כך נשלח אל מונטיפיורי כתב מינוי לייצוג הקהילה היהודית בצפת – ספרדים ואשכנזים כאחד – ולטיפול בענייניה. מסמך זה היה למעשה תשובה של סיעת הלר, בתמיכת הספרדים בצפת, על 'עטרת הגבאות' שהעניקה למונטיפיורי סיעת הרב מרומאן. אולם סיעת הרב מרומאן נתנה למונטיפיורי מעמד בלעדי, ואילו בנוסח המינוי של סיעת הרב הלר היה משפט מפתח המצביע

17 עוד בשלהי 1847 התריע לעהרן במכתבו אל הרב הלר שהודיעו לו מירושלים כי נשלחה הזמנה אל מונטיפיורי שיבוא לעיר 'זיעשה בה כרצונו' (ט"ו באלול תר"ז [27 באוגוסט 1847], ס"ל מכ"י, איגרות הפקוא"מ, כרך 11, עמ' 253). מידת הנרגנות וההתמסכות של לעהרן כל אימת שהתייחס לפעולות מונטיפיורי למען היישוב בארץ, חושפת פן ילדותי מביך בדמותו של הבנקאי הממולח. הוא התלונן אפילו על הסכמת הנהגת הקהילה לעריכת מפקד אוכלוסין בקהילה בשנת תקצ"ט (1839): 'אחרי שמענו שהשר מונטיפיורי הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו] הביא אתו מנסיעתו הקודמת, כשהי'ו [ה] בעיר רשימה מכל הנפשות שבא"י [ארץ-ישראל] ת"ו, למה נגרע שלא יהי'ו [ה] מזה בדינו ג"כ [גם כן, וכוותר הרבר צריך לנו באשר אנהנו עוסקים בעה"י [בעזרת השם יתברך] תמיד בצרכי א"י ת"ו' (אל ממוני כולל חסידים צפת, כ"ח בניסן תר"א 19 באפריל 1841, ס"ל מכ"י, איגרות הפקוא"מ, כרך 10, עמ' 51).

18 הרב משה דוד אשכנזי מטולצ'יב נקרא לצפת בניסיון לפתור את משבר המנהיגות וחבר למחנה הלר.

19 ראו את מכתבו של נחום מרדכי (לעיל, הערה 14), ועל תוכן המכתב ראו להלן, ליד הערה 37.

20 בהתכתבות שלו עם אליעזר הלוי, עוזרו של מונטיפיורי, ניכרת אפילו אינטימיות בקשרים. במכתב בעניין הבנייה בבית מדרש האר"י בצפת הגיב הלר על הערה שקיבל מהלוי בוו הלשון: 'יסלח לי על ששלחתי הפתקא הראשונה פתוחה כי שלחתי ע"י איש סוד וגם אין אנו בני א"י בקיאים בנימוס ובין שני אחים כמונו אין דבר חוצץ' (ללא תאריך), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1691, דף 47.

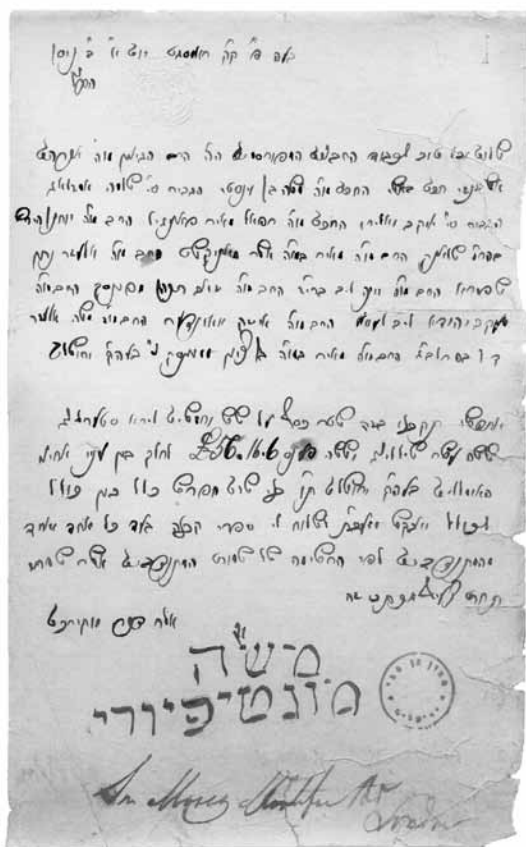
21 על טיבם הטוב והמתמשך של הקשרים אפשר ללמוד גם ממכתב מכ"ה בכסלו תר"ט (20 בדצמבר 1848) שבו הודו הלר ושמואל עבו למונטיפיורי על עזרתו בממון ובהתערבות אצל הקונסול האנגלי וביקשו את התערבותו אצל הקונסול האוסטרי. ראו: 'בן-צבי, 'מאורעות צפת: מביזת תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח', הנ"ל ומ' בניהו (עורכים), ספר צפת: מחקרים ומקורות על קהילת צפת מן המאה הארבע-עשרה עד המאה התשע-עשרה, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רצט-ש. לימים העיד מונטיפיורי ביומנו שהוא מקיים קשרים עם השניים הללו זה שלושים שנה. ראו: מ' מונטיפיורי, משה וירושלים: כולל ספור מסע להשר משה מונטיפיורי, ליק תרכ"ו, עמ' 16.

22 על לוח הזמנים של ביקורו השלישי של מונטיפיורי בארץ, בקיץ 1849, ראו: ש' ספיר, 'שלושת מסעותי הראשונים של משה מונטיפיורי לארץ ישראל', 'בן-אריה, 'בן-ארצי וח' גורן (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 15–33; L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Motefiore*, II, Chicago; 12–17 pp. 1890.

23 הלר ואשכנזי אל מונטיפיורי ואחרים, ראש חודש תמוז תר"ט (21 ביוני 1849), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692, דף 40.

על תבונה להטוטנית בריצוי כל הצדדים. הכתוב הילל את מונטיפיורי וייפה את כוחו לפעול בכול למען צפת, 'כאשר עושה הרב רבי צבי הי"ו (השם ישמרהו ויחייהו) מאמשטרדאם יע"א (יכוננה עליון אמון)²⁴ – מעין הבהרה אלגנטית שמונטיפיורי אינו בא במקום לעהרן אלא הוזמן לפעול במקביל. משהסתמנה אפשרות שמונטיפיורי אכן יבוא לצפת במסגרת ביקורו בארץ, התפתח קרב הזמנות וכיבודים בין מחנה הרב הדר למחנה הרב מרומאן: איגרות נשלחו ושליחים יצאו, מנסים לשכנע את מונטיפיורי מי החשוב והראוי במחנות. בסופו של דבר באו מונטיפיורי ופמלייתו לצפת בכ"ה בתמוז תר"ט (15 ביולי 1849), נטו את אוהליהם מחוץ לעיר, שהו שם ארבעה ימים, ומשם המשיכו לטבריה. כך נמנעו מן ההכרעה אצל מי להתארח, ודחו בנימוס גם את הזמנתה של הקהילה הספרדית, שתמכה במחנה הרב הדר.

מימין: משה
מונטיפיורי ודיוקן
רעייתו יהודית
משמאל: מכתב
בחימתו של
מונטיפיורי בעניין
חלוקת כספים
לקהילות ארץ-
ישראל

24 אל מונטיפיורי, ז' בתמוז תר"ט, ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692 (ללא מספר דף). על כתב המינוי התומכים שבעה מראשי הקהילה הספרדית (לא הצלחתי לפענח את החתימות) ושבעה מראשי סיעת הדר האשכנזים: אשכנזי, הדר, אליעזר מוויז'ניץ (1804– נפטר בין 1866 ל-1875), ישראל בר' אברלין סמאטנוב (1786 – נפטר בין 1856 ל-1866, גזבר שפעל כממונה עוד בימי הרב מאוורוץ'), יוסף בר' יעקב (בלתי מזוהה), ישראל ליפא בר' צבי מגרידינג (1785 – נפטר בין 1851 ל-1855), שבתאי זאב מזוואניץ (1791 – נפטר בין 1850 ל-1855).

וצדיקים ממזרח אירופה או ארגון הפקוא"מ. בתי הדין היו בעלי מעמד משפטי אוטונומי נרחב למדי על פי החוק העות'מאני, ולפיכך העובדים בהם זכו להכרה מטעם הממלכה. בעלי תפקידים אלה ניהלו את חיי הקהילה בכל תחומי החיים כמעט, והשפעתם על גורלו של הפרט הייתה רבה. כדי להשוות בין המפקדים מהיבט זה הרכבתי רשימה של אישים אלה על פי כל אחד מהמפקדים. בגרסת רומאן המלאכה הייתה פשוטה מאוד, מפני שהשמות מרוכזים בראש המפקד תחת הכותרת: 'זה השער של הרבנים הגדולים והממונים היקרים'. בגרסת הלר נרשמו התארים לצד שמות הנפקדים, והיה צורך לרכז אותם. ואלו רשימות בעלי תפקידי ההנהגה בגרסאות השונות של המפקד:

הנהגת הקהילה על פי גרסת הלר

משה דוד אשכנזי – רב ואב"ד

שמואל הלר – רב

יעקב דב מרומאן – רב

ברוך הכהן מסורוקה [בערך 1818 – בערך 1870] – דיין

הירש זלמן מקוסנטיין [נולד בערך 1802] – דיין

הירש ליב מלודמיר [בערך 1800 – בערך 1853] – ממונה

זאב מאונגרין מרייצפרט [1790 – בערך 1852] – מו"ץ [מורה צדק]

יוסף מבאר [1815-1896] – ממונה

ישראל ליפא מגריידנג [בערך 1785 – בערך 1853] – ממונה

ישראל בר' אברהם אבא מסטנוב [נולד בערך 1790] – גזבר בכולל²⁵

מאיר ליב משדליץ [בערך 1803 – בערך 1864] – ממונה²⁶

משה חר"ג – סופר בכולל [כתב את גרסת מפקד הלר]

נפתלי מסטנוב [בערך 1795 – לפני 1875] – ממונה

הנהגת הקהילה על פי גרסת רומאן

יעקב דב מרומאן

משה דוד אשכנזי

חיים אורי פיביש הלוי סגל [בערך 1785-1849]²⁷

ישראל ליב מאוורוץ' [נולד בערך 1815]²⁸

25 היה פעיל בכולל עוד בימיו של הרב מאוורוץ'.

26 היה גם שר"ר של כולל וולין. מאוחר יותר השתייך לכולל ורשה. גידל את מנחם מנדל אילבום, מחבר 'ארץ הצבי', לאחר שזה התייתם מהוריו.

27 פעיל בהנהגת הקהילה עוד משנות העשרים. רעייתו השלישית הייתה שרה מלכה, נכדת אחיו של הרב מאוורוץ', והוא נמנה עם מקורביו.

28 נכד אחיו של הרב מאוורוץ', בא לצפת בשנת 1833 בפמליה של הרב מאוורוץ'. לימים נדחק ממקומו בין ממוני הכולל, ופעילותו הציבורית התמקדה בעיקר בהשגחה על בית הכנסת אוורוץ' בצפת. יחסיו עם הלר – גם ברמה הציבורית וגם בחייהם הפרטיים – היו מעורערים מאוד; השניים גרו בשכנות ונוקקו לא אחת להסדרה משפטית של שימוש במרחב המשותף.

נפתלי יהודה (גאליס) ברמ"מ מלמברג [בערך 1807 – בערך 1870]²⁹
 זאב מאונגרין

חיים ישראל מרומאן [נולד בערך 1820]³⁰
 שמואל הלר

שלמה חיים [1804 – בערך 1853]³¹
 שמואל מאוטיק [נולד בערך 1810] – סופר בכולל

ההבדלים בין הרשימות בולטים לעין. אמנם בכל אחת מן הגרסאות ניתן מקום של כבוד לרב אשכנזי, שהיה לכאורה ניטרלי, וגם לשני הניצים, מתוקף מעמדם התורני, אולם באשר לכעלי המשרות בתחום הכספי-החברתי לפנינו שתי רשימות שונות. בגרסת רומאן מופיעה רשימת הנהגה שבראשה הרב מרומאן, והרב אשכנזי שני לו. הרב הלר נרשם בעמודה צדדית בשער כרב אך לא ממונה, אם כי שימש ראש הממונים על כספי הפקוא"מ ונדבנים אחרים. בולטת העובדה שבקרב ראשי הציבור ברשימה זו לא נגרע מקומם של אחיו ובנו של הרב מרומאן ושל תומכיו המובהקים האחרים. למשל בנו של הרב מרומאן, חיים ישראל, וכן ישראל ליב, נכד אחיו של הרב מאוורוץ', נמנו עם קבוצה זו. לעומת זאת בגרסת הלר השניים האחרונים אינם חלק מן הנהגה, ולא זו בלבד אלא שישראל ליב הוגדר בינוני גם במעלתו התורנית. אחיו של הרב מרומאן, שלמה חיים, קיבל מקום של כבוד בהנהגת הכולל, בעוד שבגרסת הלר הוא נוסף בכתב יד חפוז בסוף הרשימה, כאיש טבריה.

והמנצח הוא...

נראה שבמאבק המפקדים הייתה ידו של מחנה הרב מרומאן על התחזונה. שתי הגרסאות הוגשו למונטיפיורי, אך הוא והעוסקים בזה מטעמו ראו בגרסת הלר מסמך מייצג והשתמשו בה ככנייר עבודה – רק בגרסה זו נרשמו ההערות האופייניות, כפי שהיטיב לתאר שייף, בעוד דפי גרסת רומאן נותרו נקיים מרישום כלשהו.

זו אינה הראיה היחידה לכישלון מאמציו של הרב מרומאן לנכס לו את מונטיפיורי. בעת הביקור הציגו הרב אשכנזי והרב הלר לפני מונטיפיורי ייפוי כוח חתום בידי 108 ראשי בתי אב אשכנזים בצפת, על מנת להבהיר שסיעתם מייצגת ציבור ניכר.³² גם מאיגרות אחרות מימי הביקור ולאחר מכן משתקפים פעלתנות רבה של הרב הלר ומחנהו ושיתוף פעולה הדוק שלהם עם מונטיפיורי

29 בינו לבין הרב מרומאן היו גם קשרי נישואין.

30 בנו של הרב מרומאן.

31 אחיו של הרב מרומאן.

32 ייפוי כוח, כ"ח בתמוז תר"ט (18 ביולי 1849), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692 (ללא מספר דף). על פי מפקד תר"ט בגרסת הלר היו בצפת באותה העת 296 בתי אב אשכנזים חסידיים (רשומים 411 בתי אב ומהם נוכו אלמנות, יתומים ו-8 משפחות כולל הפרושים, שלא היו צד במאבק). 30 ראשי בתי אב לא היו בעת המפקד בארץ, כלומר 40 אחוז מכלל בתי האב חתמו על ייפוי הכוח להלר ולסיעתו. בהנחה שלא לכל התומכים הזדמן לחתום, ושאחוז מסוים בציבור לא הצטרף בגלוי למחנה זה או אחר, הרי מדובר בתמיכה מרשימה.

ואנשיו: בקשה ממונטיפיורי שיפנה את ד"ר שמעון פרנקל (1804-1880) – שעבד מטעמו בירושלים, ושהצטרף למסע הפמליה כרופא – לתת שירותים רפואיים גם בצפת;³³ תודה למונטיפיורי על הכספים שהפקיד בידי אשכנזי והלך לשם חלוקה לנזקקים בעיר, דיווח על ביצוע המטלה, ותזכורת באשר להבטחתו לטפל בענייני הקהילה אצל הקונסול הבריטי;³⁴ פנייה משותפת של מנהיגי צפת וטבריה אל מונטיפיורי בבקשה שיעביר את כספי התמיכה שלו היישר לגליל ולא דרך ירושלים, פנייה שראשי החותמים עליה היו אשכנזי והלך.³⁵

בקרב תומכי הרב מרומאן בעיר השתררה בהלה לנוכח שיתוף הפעולה בין מונטיפיורי להלך, והם נתנו לה ביטוי במכתב אל מונטיפיורי:

היות ששמענו שכבוד גדולתו רצונו להמנות את ר' שמואל העליר להיות ויקיל קאנסיל עיינגליו [סוכן קונסולרי אנגלי] באנו בתחינות ובקשה לפני כבוד גדולתו, כמו שדרכו להיטיב, ירחם עלינו ולא ימנה את ר' שמואל וקיל. כי אם יתן לו ח"ו [חס ושלום] כח, אזי אנחנו כשלוש מאות נפשות מסוכנים בסכנת נפשות ממש. כי בכאן אש תבערת המחלוקת בוער בין שני הצדדים וינקום מאתנו. ובטוחים אנחנו ברב חסדו שלא יפנה לא לאחד מהצדדים. ומחמת שענינו רואת שר' שמואל העליר הוא חשוב בעיני השר עלה פחד על ראשינו לבוא על החתום כל או"א [אחד ואחד].³⁶

ניסיון נואש נוסף להעכיר את היחסים בין מונטיפיורי להלך עשו אנשי הרב מרומאן במכתב שכתבו אל מונטיפיורי לאחר צאתו מצפת, ושבו טענו שהלך התנגד לביקורו, שהיה יזמת הרב מרומאן, ושהוא רודף אותם בגין תמיכתם במונטיפיורי וברב מרומאן.³⁷

שנות החמישים היו שנות דעיכתה של המחלוקת והתייצבות מעמדו של הרב הלך כמנהיג הקהילה. הרב מרומאן הלך ונחלש, תרתי משמע. בריאותו התרופפה, הוא התעוור, ולהט הקרב שכך. הוא המשיך לשבת בדין³⁸ והיה פעיל בבניית בית מדרש לחסידי סדיגורה.

ניצחונו של הרב הלך במאבק על ההנהגה הונצח במפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855), השלישי במספר. הפעם הוגש המפקד ברשימה מאוחדת של כל החסידים בצפת, וכל דף ודף בו אושר בחתימתם של אשכנזי והלך.³⁹ לצד הרשימה האלף-ביתית הוגשה בדף נפרד רשימת בעלי התפקידים והנכבדים בכולל. בראש הרשימה 'הרב המאה"ג [המאור הגדול] ר' משה דוד אשכנזי', 'רב ואב"ד [ואב בית דין]'; אחריו 'הרב המאה"ג ר' שמואל העליר' – עדיין רק שני לאשכנזי ותפקידו 'רב וראב"ד [וראש אב בית דין] וראש הממונים ומנהיג ב"ח [ביקור חולים]' – והשלישי ברשימה, נטול תארים, 'הרב יעקב דוב', והוא 'רב וסומא על שתי עיניו'. מתוך שמונת ממוני כולל וולין באותה רשימה, חמישה היו חדשים

33 אשכנזי, הלך ואחרים אל מונטיפיורי (ללא תאריך, התקבל ב-13 ביולי 1849), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692 (ללא מספר דף).

34 אשכנזי והלך אל מונטיפיורי, ו' באב תר"ט (25 ביולי 1849), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692, דף 41.

35 ראשי הקהילות האשכנזיות והספרדית אל מונטיפיורי, כ"ח בתמוז תר"ט (18 ביולי 1849), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692 (ללא מספר דף).

36 אל מונטיפיורי (ללא תאריך), ס"ל מכ"י, איגרות מונטיפיורי, ס' 1692 (ללא מספר דף).

37 מכתב נחום מרדכי (לעיל, הערה 14).

38 ראו פסק דין של בית הדין האשכנזי בצפת בחתימתו, תרי"ד, ס"ל 1262⁴, תיק 4/16.

39 המפקד היה משותף אף שהיו פילוגים בכולל החסידים, והוקמו כולל וולין, כולל אוסטריה וכולל ורשה.

בארץ, ולכן מן הסתם לא היו מעורבים ממש במחלוקת, ושלושת האחרים זוהו עם מחנה הרב הלר. איש מן האנשים שהשתייכו למחנה הרב מרומאן לא נשאר ממונה.⁴⁰ הרב מרומאן נפטר בשנת 1858, לאחר שהיה שנים לא מעטות חולה ומוכס. עוד קודם, בשנת 1856, נפטר הרב אשכנזי, והרב הלר ירש את מקומו כאב בית הדין. המחלוקת שהעכירה את החיים בצפת, ולא רק בה, קרוב לחמש-עשרה שנים, נותרה שנים רבות מעין ציון זמן בתולדות צפת בנוסח 'בימי מחלוקת הרב מרומאן והרב הלר', ציון שבחלוף השנים זכרו פחות ופחות מה עמד ביסודו. 'זכרה של אותה מחלוקת קשה וממושכת, על כל מעשי התעלולים הבריונות והאלימות שנלוו אליה, חי בקרב יהודי צפת עשרות בשנים כסיוט בלהות, והם הרבו להזכירה ולספר עליה', כתב אברהם זיידה הלר, נינו של הלר.⁴¹ אבל איש לא דן באותה מחלוקת לעומקה, ואיש לא העלה על הכתב את הנסיבות והפרטים של מה שהתרחש.

סיכום

התהייה על פשר המפקד הכפול אפשרה להציג, ולו חלקית, פרשה מעניינת מחיי 'היישוב הישן', פרשה שמאבק מקומי לכאורה על עמדות וכוח, בעיר קטנה בהרי הגליל, נקשר בה להתגוששות של אישים ושל זרמים מרכזיים בעולם היהודי במאה התשע-עשרה. מן הדיון במאמר זה עולה לקח מתודולוגי, חשוב לא פחות: כלי הניתוח המקובלים בחקר אוכלוסיות, שהם בעיקרם כמותיים, ושבהם השתמש שיף, אינם מספיקים כדי להנהיר שכבות עומק של הקהילה הנחקרת. כשמדובר בקהילה קטנה, כמקרה שבו עסקינו, יש להשתמש בשיטות המקובלות במיקרו-היסטוריה.⁴² השאלה המחקרית שעלתה במקרה שלפנינו היא דוגמה מובהקת לכך. אי אפשר שלא לבחון את המפקד גם במתודה איכותנית: מיפוי המשפחות והקשרים ביניהן ובניית פרופיל משפחתי פרטני לכל אחת, שניזון מנתונים דמוגרפיים שהצטברו לאורך השנים במפקדים השונים וממידע ממקורות נוספים העומדים לרשותנו. כל אלה מעשירים את התמונה ומאפשרים לשמות ולמספרים מן המפקדים לקרום עור וגידים. חיבור הממצאים לכלל תמונה אחת, רק הוא יכול לקרב את החוקר לנגיעה אמיתית בעבר.

40 חלקם נפטרו וחלקם הורחו. שלושת המודחים, חיים ישראל, ישראל ליב ונפתלי מלמברג, היו קרובי משפחה של הרב מרומאן. האם היה כאן גם ניסיון לטהר את ההנהגה מנפוטזים? לפחות על פי רשימות אנשי הנהגת צפת בשנים הבאות נראה שכך היה.

41 א"ז הלר, 'השלמות ותקונים למאמר "מאורעות צפת", מאת י' בן צבי ז"ל', סיני, נו (טבת-שבט תשכ"ה), עמ' רסט.
42 בסוגה זו בהיסטוריוגרפיה העכשווית נבחר שדה מחקר קטן, המאפשר 'העמקה מיקרוסקופית' והבחנה במשתנים רבים יותר, ועם זאת נעשה ניסיון להבין ולפרש הקשרים רלוונטיים רחבים יותר. ראו: ק' גירץ, פרשנות של תרבויות, תרגם י' מיזלר, ירושלים 1990; C. Ginzburg, 'Microhistory: Two or Three Things I Know about It', *Critical Inquiry*, ;1990, pp 10-35 (Autumn 1993). קיימים מחקרים רבים מסוג זה, וחלקם זכו להצלחה מסחרית ואף תורגמו לעברית. ראו למשל: ג'ק בראון, מעשים מגונים: חייה של נזירה לסבית בימי הרנסאנס באיטליה, תרגמה מ' אליאב-פלדון, תל-אביב תשס"ג; ק' גינצבורג, הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש-עשרה, תרגמה א' אייל, ירושלים תשס"ה; נ' זימון-דייוויס, שובו של מרטן גר, תרגמה מ' אליאב-פלדון, תל-אביב תשס"א.